

יחידת לימוד במסגרת הערכה חלופית
בנושא השואה לחטיבה עליונה

יהדות קוסובו השתלבותה, פריחתה והכחדתה בשואה

חוברת לתלמיד

ערכה

ד"ר אפרת קדם-טהר

צוות ההכנה:

תחקיר, כתיבה ועריכה:	אפרת קדם-טהר
עריכה לשונית:	מעין שקד-שחר
עריכה גרפית:	יעל פרומר

תודות

לפרופ' יצחק כרם-על כתיבת המבוא וההערות במהלך הכתיבה
לאניס קלמנדי-על שיתוף בחומרי מחקרו
לנח גל גנדלר – שגריר ישראל באלבניה בדימוס-על הובלת התהליך
לד"ר ברכה ריבלין-על הערותיה בתהליך התחקיר והכתיבה
לדן אוריין מנהל מחלקת הבלקנים במשרד החוץ-על החלק המדיני
לתמר זיו-שגרירת ישראל לקוסובו-על התמיכה בתהליך
לד"ר אורנה כץ-אתר – על שיתוף פעולה מתמשך.
שלה ציון אלטרץ- על הנכונות לאפשר הכנסת הסרט "קחי את הילדה" ליחידת הלימוד.
לאפרת ברוך אלטרץ- על הגרסה הדיגיטלית עבור ספרה "שמש מקדונית".
לד"ר שלמה מילוש דמינוביץ' - על שיתוף פעולה מחקרי
לניצולי השואה מקוסובו, ובני הדור השני:
ראול טייטלבאום, איריס טייטלבאום, אלברט אברהם אדיג'ס, ברטו אברהם אשר, דיאמנטה ברכה, יוסף כהן, נינה
מנדיל משולם, אריק בן אריה, לימור אדיג'ס צרויה, דורית גרינברג, סהר דור כהן אדיג'ס, אורלי אדיג'ס שבח, אלי
משולם, יפה אשר קלדרון, ונציה אשר בן אריה, זיוה ארוואץ, ד"ר רנה יוסיפוביץ, רינה בכר שפר.

בשער | מימין, תמונה עלינה: בלה ציון כהן (ילידת שטיפ 1921) לאחר נישואיה לדוד כהן בפרישטינה. תמונה
תחתונה: קוסובו, פרטיזניות יהודיות עומדת ראשונה מימין רות בכר דמירי. משמאל: העיר שטיפ, מקדוניה.

מבוא לקוסובו בשואה

מאת פרופ' יצחק כרם

ד"ר אפרת קדם-טהר מציגה יחידת לימוד על יהודי קוסובו שהיא עשירה במידע היסטורי, סיפורים אישיים והפעלות חינוכיות. חבל הארץ קוסובו מעלה סוגיות רבות הכרוכות במורכבות היסטורית של משטרים שונים – יוגוסלבי, גרמני, איטלקי, בולגרי ואלבני. עמים ודתות שונות – הנצרות הפרובו-סלאבית ביוגוסלביה, אסלאם מתון בקוסובו ואלבניה, ויהודים צאצאי גלות ספרד.

אזור קוסובו נמצא בצומת בין אזורים וחבלי ארץ מגוונים ואף מנוגדים, המזמנת מאורעות שונים בין צדדים יריבים בעת מלחמת העולם השנייה – יוגוסלביה, בולגריה, קוסובו, מקדוניה, ואלבניה.

יחידת הלימוד מתייחסת לנושאים שונים הקשורים בגורל היהודים בקוסובו בעת המלחמה, כמו משלוח למחנות מוות ומוות בשדות ירי, מאסר, חיים תחת כיבוש, חיים במחנות הסגר תחת שלטון איטלקי וכן הסגרה של חלק מן היהודים לגרמנים, לוחמה בתנועת ההתנגדות של הפרטיזנים, התנגדות יהודית והצלה פרטנית וקבוצתית.

יהודי קוסובו היו בעיקר צאצאים של מגורשי ספרד ופורטוגל, שהגיעו לאימפריה העות'מאנית החל משלהי המאה ה-15. הם חיו היטב תחת השלטון האלבני ופרחו במסחר ובמלאכה. הם דיברו ספרדית-יהודית (לאדינו) והיו יהודים מסורתיים. קוסובו הפכה לסרבית ואח"כ ליוגוסלבית במלחמות הבלקן, במהלך מלחמת הראשונה ולאחר מכן בתקופה בין שתי מלחמות העולם. כתוצאה מכך, הנוער קבל חינוך מודרני, וחלק ממנו החל לאמץ אידיאולוגיה קומוניסטית וציונית רדיקלית.

עשרות מיהודי העיר ברחו, בכיבוש הגרמני לאחר אביב 1941, למחנה הסגר איטלקי בעיר פרישטינה שבקוסובו, שם עבדו בעבודות כפייה. האיטלקים גירשו קבוצה של 50 יהודים מפרישטינה למיטרוביצה ומשם הובלו למותם על ידי הגרמנים, במחנה הריכוז סיימישטה, בפאתי בלגרד. במאי 1942, האיטלקים שלחו יהודים רבים למחנה הסגר בבראט, שבאלבניה.

כשעזבו היהודים את המחנה- או במועד סיום הברית האיטלקית-גרמנית, או שכהצליחו לברוח ממנו, הם קיבלו מקלט ברחבי אלבניה בסיוע אלבנים קוסוברים, אלבנים-קתולים (בצפון אלבניה) ונוצרים יוונים (בדרום אלבניה), עד לשחרור של אלבניה בנובמבר 1944. אחדים מיהודי קוסובו שקיבלו מקלט באלבניה, נלחמו בשורות הפרטיזנים באלבניה, נגד הגרמנים. אחרים חזרו לפרישטינה להילחם עם הפרטיזנים בקוסובו, או להצטרף למשפחותיהם. כ-15 צעירים מפרשטינה הצרפו לפרטיזנים וביצעו פעולות חבלה. הם סרגו גרביים וסוודרים לפרטיזנים בהרים והפיצו חומרי חבלה. הרב הצעיר יוסף לוי הקים יחידת פרטיזנים יהודית שמנתה 12 צעירים יהודים מפרישטינה. יהודים מקוסובו אף שירתו בתור רופאים במחתרת.. ארבעה בנים ממשפחת בכר מפרישטינה הצטרפו לפרטיזנים באזור סרביה ומונטנגרו.

ב-14 מאי 1944 נעצרו יהודי פרישטינה על ידי יחידת וואפן אס.אס ויחידת סקנדרברג של פשיסטים אלבנים מקוסובו. יהודים אלו נשלחו על ידי הכובשים הגרמנים למחנה ברגן בלזן בגרמניה. מחציתם (177 יהודים מקוסובו) מתו מתנאים מחפירים, עד השחרור במאי 1945. רוב השורדים עלו ארצה בשנים 1948, 1949. עבור הבודדים שנשארו תפקד בית הכנסת בפרישטינה עד שנת 1963, בתקופה הקומוניסטית.

לפי הסכם כוחות הציר "אלבניה הגדולה", סופחו חבל קוסובה וכן חלקים של מקדוניה, בהם חיה אוכלוסייה אלבנית. באזורים אלו, היהודים קיבלו הגנה וסיוע ממקומיים. בצד זה, היו גם מקרים, כמו בפרישטינה, שבהם הייתה הלשנה על היהודים.

יחידת הלימוד המעמיקה, שנכתבה על ידי ד"ר קדם, מראה את הניגודים בין האלבני המציל, המסור והנאמן לבין האלבני ששיתף פעולה עם הנאצים, והוביל במעשהו זה להשמדת היהודים בברגן בלזן.

שאלות והפעלות לתמונות (1) ו-(2):

1) עמדו על התנהלות החיים בפרישטינה בשנים שלפני פרוץ המלחמה, כפי שנקלטו בעין המצלמה.

תמונה מספר (1): מסיבת ארוסין של פלורה אדיג'ס. מתוך אילן יוחסין של משפחת רובן, פרישטינה. לימים, נישאה פלורה ליהודה רובן ושניהם נספו בשואה, בנסיבות שונות. משפחת רובן הגיעה לפרישטינה, לאחר גירושם מספרד בסוף המאה ה-14. משפחת רובן הייתה משפחה מורחבת, שכללה 6 אחים השייכים לאותו בית אב. המשפחה הייתה דתית והקפידה על קיום מצוות, תפילות וחגי ישראל כהלכתם. הם התפרנסו ממכירת בגדים.

תמונה מספר (2): יהושע נבון ומשפחתו, פרישטינה, 1940.

תמונה מספר (3): פרישטינה, 1939, משפחת מנדיל. יושבים:האב אליהו, האם רבקה. נינה כבת 13 עומדת שנייה משמאל

תמונה מספר (4): פרישטינה, 1929, חזית הישיבה. חברי הקהילה היהודית עם הרב זכריה לוי (עומד רביעי משמאל).

שאלות והפעלות לקטעי הקריאה הנלווים לתמונה מספר (4):

1. עימדו על מעמדו ופועלו של הרב זכריה לוי.
2. מה אתם למדים על החיים היהודיים בפרישטינה, בשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה?

קטע קריאה (1)

"בערב שבת, יצאנו מבית הכנסת לסבתא. לנשק את ידה ולברך אותה לכבוד השבת. היא הכינה מראש שקיות ממתקים לכל נכד... למדנו לימודי תורה בכתה מיוחדת לתלמידים יהודים, יום אחד בשבוע. שוחררנו מביה"ס ביום זה. להורים היה חשוב קודם לימודי התורה. גם לימודים כלליים היו חשובים להם."
(ברטו אשר, ראיון שנערך בביתו במושב קידרון, 7.8.22)

קטע קריאה (2)

"רוב הקהילה הייתה ספרדית. אני לא זוכר שפגשתי יהודי אשכנזי עד פרוץ המלחמה. מקרי ההתבוללות היו נדירים. היה בית כנסת אחד במרכז העיר. רוב יהודי פרישטינה גרו במרחק הליכה אליו. הנשים ישבו מאחורי מחיצה מעץ. התפילות נאמרו בעברית ובלאדינו. הרב זכריה לוי היה גם חזן וגם שוחט. היה לו קול יפה מאד. היה כל יום מניין. בית הרב שכן בחצר בית הכנסת והיה שייך לקהילה היהודית. הרב לוי הכין אותי לבר המצווה... בערב שבת כולם התכנסו יחד להדלקת נרות ולקידוש. בשבת איש מבני המשפחה לא עבד. בביתנו הייתה כשרות מלאה."
(ניסים נבון יליד פרישטינה 1921, בראיון עם רחל חנין, בלגרד, 1970).

קטע קריאה (3)

"אכלתי רק בבית. לא אצל חברות ולא במסעדות או בבתי קפה בחוץ.

בשבת בני המשפחה לא עבדו. בחורף, הייתה מגיעה אישה גויה (גוי של שבת) להדליק תנור כדי שלא יהיה קר...

פרישטינה לפי זכרוני הייתה עיר יפה. במרכז שדרה מרוצפת ובמרכז בית קפה National Palace אנחנו לא

אכלנו שם רק המקומיים.

בקהילה היהודית הייתה עזרה הדדית. בחגים נתנו סיוע לעניים... בגלל שלא היה בית ספר יהודי למדתי בבית ספר

ציבורי. בימי ראשון החכם לימד אותנו את הא' ב' העברי ולימודי תורה"

(יפה אשר קלדרון, ילידת פרישטינה, 1931, ראיון שנערך בביתה בירושלים ב- 25.8.2022)

תמונה מספר (5) אפיית מצות בחצר בוקיסה (Bukica) ברוך, פרישטינה, 1930.

נסו להצביע על הדמויות העוסקות באפיית מצות, כפי שנקלטו בעין המצלמה.

שאלות והפעלות לקטעי קריאה הנלווים לתמונה (5):

1. עמדו על התארגנות המשפחות בפרישטינה ובמיטרוביצה לקראת פסח.

2. מה המשותף לשלושת התיאורים?

3. מה ניתן ללמוד על מקומו של חג הפסח בחיי היהודים בקוסובו, לפני פרוץ המלחמה?

קטע קריאה (4)

"סבי היה מסורתי. היה לו בית עם חצר מאד גדולה. בחצר היה עוד בית קטן ובו הייתה מאפייה, לשימוש רק בפסח. בקיץ, היה סבי יוצא לשדה, קוצר את החיטה, דש אותה, שם בארגזים ומאכסן בבית הקטן. לפני פסח הוא וסבלים היו מורידים את אבני הריחיים. שוטפים אותם וטוחנים את הקמח שיהיה כשר למהדרין. לאחר מכן, מחזירים לארגזים וכך הייתה מתחילה שמחת אפיית המצות הפרטית שלנו."
(יוסף כהן, יליד מיטרוביצה, 1932 מתוך עדות ליד ושם ב 7.5.2000)

קטע קריאה (5)

"היינו שלוש בנות במשפחה. היינו עשירים. אני זוכרת את הבגדים החדשים היפים שקנו לנו לכבוד ראש השנה ופסח... בפסח אני זוכרת שאפו מצות בבית. היו מאכלים מיוחדים לחג זה, כמו לכל חג. את האגדה אבא וסבא קראו בלדינו. שרנו שירים מתוך האגדה. את כל הרגלים חגגנו."
(ונציה אשר בן אריה, ילידת פרישטינה, 1931. עדות ליד ושם, 10.5.2016)

קטע קריאה (6)

"הקהילה היהודית במיטרוביצה הייתה קטנה מאד אך אקטיבית ומאוחדת. אני זוכרת היטב עד כמה התכוננו לחגים. התלבשנו יפה, חגגנו יחד בקהילה. אהבנו מאד להיפגש בבית הכנסת בחגים ובשבתות. אני לא זוכרת כשרות מיוחדת בבית שלנו חוץ מאשר בפסח. היה לנו תנור מאבנים בבית ובו אפו מצות לפסח."
(רשלה ביבס קנטוזי, ילידת מיטרוביצה 1928. בראיון בביתה במודיעין 14.9.22)

תמונה מספר (6) מרכז העסקים של יהודים במיטרוביצה, 1922
בחזית העליונה של הבניין מוטבע מגן דוד (ראה בהגדלה)
(מאוסף Dr. Damjanovic)

תמונה מספר (7): בית המסחר לטקסטיל של משפחת אדיג'ס במיטרוביצה (מאוסף Enis kelmendi)

שאלות לקטעי קריאה הנלווים לתמונות (6) ו-(7):

1. מדוע לדעתכם בחרו משפחות יהודיות במיטרוביצה לעסוק במסחר של טקסטיל? באלו דרכים הם פיתחו את עסקיהם?
2. עמדו על נקודות הדימיון והשוני בין אורח החיים היהודיים בפרישטינה ובמיטרוביצה, לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

קטע קריאה (7)

בין שתי מלחמות העולם נע מספר היהודים במיטרוביצה בין 113 ל- 200 נפש. יהודי העיר עסקו במסחר, צורפות, מלאכות שונות ורפואה. בתחילת המאה ה-20 נבנתה מסילת הרכבת והוקמה במיטרוביצה תחנת רכבת. אלו הפכו את העיר למרכז מסחר חשוב בבלקן ומחוצה לו. בין המשפחות שעסקו במסחר בטקסטיל הייתה גם משפחת אדיג'ס. ההורים דאגו להקנות לבניהם השכלה גבוהה בתחום הנדסת הטקסטיל והם נשלחו ללימודים גבוהים באוניברסיטאות מחוץ לקוסובו.

קטע קריאה (8)

"בבעלותנו היה מפעל טקסטיל בו ייצרנו למקומיים ושיווקנו גם מחוץ לקוסובו. במחלקות השונות בחנות הכלבו הגדולה שלנו נמכרו: בדים, חליפות, מעילים וכובעים שנתפרו במפעלינו. הייתה אפילו מחלקה מיוחדת לגרבי משי" (אלברט אדיג'ס, יליד מיטרוביצה, 1929, עדות ליד ושם, 2012)

קטע קריאה (9)

"משפחתו המורחבת של אבי היו בעלים של מפעלי טקסטיל. הם גרו בבלגרד. אני זוכרת טוב מאד שלאנשי הקהילה היהודית במיטרוביצה היו עסקים מצליחים מאד. היהודים היו סוחרים בדרגה גבוהה. לאחד היה עסק של כובעים. לאחר עסק של קוסמטיקה. אבי עבד במכרה נחושת בעיר סמוכה. פרנסתו אפשרה לנו לגור בבית גדול ויפה עם גינה גדולה."

(רשלה ביבס קנטוֹזי, ילידת מיטרוביצה, 1928. ראיון בביתה במודיעין, 14.9.22)

תמונה מספר (8): פרישטינה, 1939, משפחת אשר (אשרוביץ). אבי המשפחה יושב בשורה הראשונה, ראשון מימין. מאחוריו עומד, שלישי מימין, בנו דוד.

שאלות והפעלות לקטעי הקריאה הנלווים לתמונה מספר (8):

1. קראו את קטעי הקריאה 10, 11 ו-12 והשיבו:

א. מה המשותף לשלושת הקטעים?

ב. עמדו על תופעת ההלשנה, על רקע התיאורים העולים מעדויות הניצולים אודות אורח חייהם לפני המלחמה.

ג. מה אתם למדים מסוגיית ההלשנה המתוארת בקטעים, על הזמן, המקום והאנשים?

קטע קריאה (10)

"סבי היה פעיל מאד הן בקהילה היהודית המקומית והן בקרב הקוסוברים. לפני שהגיעו הגרמנים לאסוף את היהודים מבתיהם כדי להעבירם למחנה הריכוז סאימישטה, ביקש סבי ממשרתו שעבד אצלו שנים רבות, שישמור על בנו הבכור דוד. לאחר שנאספו כל בני המשפחה והחיילים הגרמנים כבר עזבו את הבית, פתח המשרת את דלת דירתו ואמר לגרמנים: "קחו גם אותו הוא משלהם" כך הסגיר לידיהם את בנו הבכור בן ה-16 והפר את הבטחתו. כולם נלקחו לסאימישטה ומשם לברגן בלזן שאותו כולם שרדו. הם שבו לביתם במצב גופני ונפשי קשה מאד. המשפחה כולה עלתה למדינת ישראל בשנת 1949"

(רינה אשר שפר, ראיון שנערך בגן יבנה, 17.8.2021)

קטע קריאה (11)

"המקומיים הלשינו על היהודים כי קינאו בהם. לאבי הייתה חנות למוצרי בניין. מצבנו הכלכלי היה טוב מאד... שמעתי את אמי מספרת לשכנות, שבאו שני חיילים גרמנים אשר נתנו לאמי שני תרמילי חאקי ואמרו לה לשים בגדים חמים לארבעת ילדיה. "אתם הולכים למקום רחוק" אמרו. אבא שלי אמר להם "לא עשינו כלום, אנחנו לא פרטיזנים ולא בשום מפלגה, אנחנו יהודים" הגרמני אמר: "זה אנחנו יודעים מהשכנים מי אתם!" אלו היו השכנים שעזרנו להם בכל מה שיכולנו."

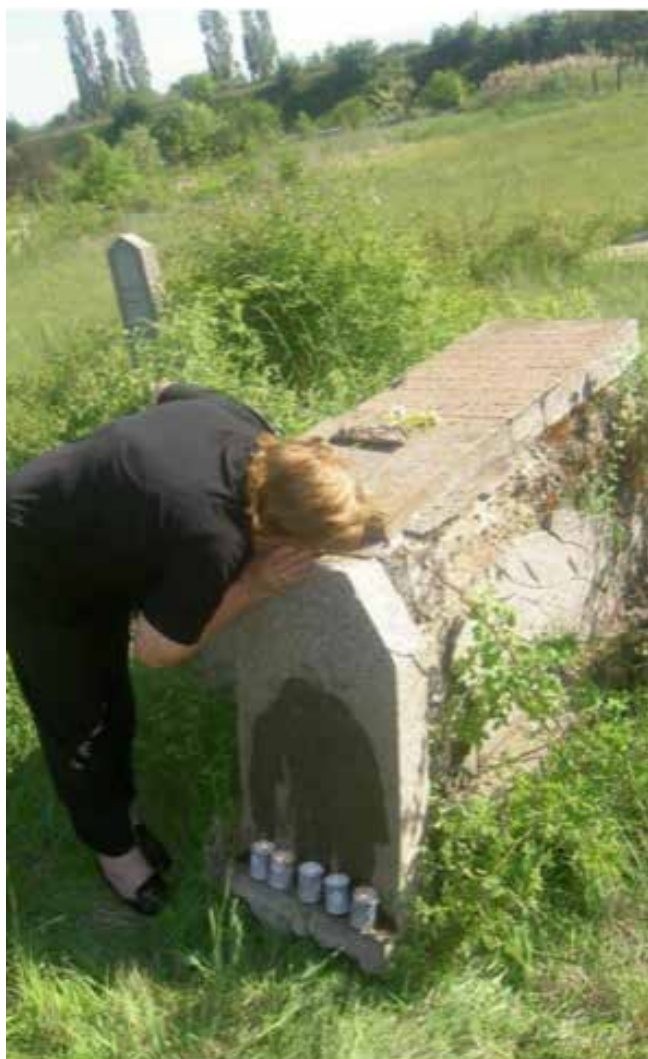
(דיאמנטה ברכה, ילידת פרישטינה, 1928. גרה בבלגרד. הראיון נערך ב 19.3.22)

קטע קריאה (12)

"ביום שהגרמנים נחתו במיטרוביצה, הקוסוברים המקומיים לבשו מדי אס. אס ושיתפו איתם פעולה באופן מלא. כשסבתא שלי ניסתה להימלט וברחה החוצה מהבית שלה, הם רצחו אותה בחצר הבית שלה, מול עינינו."

(רשלה ביבס קנטוזי, ראיון שנערך בביתה במודיעין, 14.9.22)

תמונה מספר (10): שלה מבכה את אחותה בלה, לאחר מציאת מקום קבורתה. בית הקברות היהודי פרישטינה, במסגרת מסע שורשים משפחתי, מאי 2006.

תמונה מספר (9): שלה, ליד לוחית זכרון בבית החרושת לייצור טבק "מונופול" (שהיה מחנה ריכוז ליהודי מקדוניה), סקופיה. במסגרת מסע שורשים משפחתי, מאי 2006.

שאלות והפעלות לקטעי קריאה הנלווים לתמונות (9) ו-(10):

1. העזרו בקטעי הקריאה ועמדו על הדרך שבחרה אפרת להוביל בה את חמתה, על מנת לחשוף בפני בני משפחתה הקרובים והיקרים לה את סיפור חייה.
2. מהם המקומות בסיור בבית החרושת לטבק "מונופול" (מחנה ריכוז יהודי מקדוניה בסקופיה) שגרמו לשלה להתפרקות ולשיברון לב עמוק?
3. סיפורה של שלה מייצג את גורל יהדות שטיפ וגורל יהדות מקדוניה. במה סיפור זה שונה ויוצא דופן מגורלן של קהילות יהודיות אחרות בתקופת השואה?

קטע קריאה (13)

העומדים בראש המבצע של ריכוז יהודי שטיפ דאגו לחסימת הרובע היהודי בארבע לפנות בוקר. עשר חוליות של שוטרים וסוכנים הודיעו למשפחות שעליהן להיות מוכנות עד השעה שש. הם ציוו עליהן להביא עמן את כל חפצי הערך שברשותן. בשעה שש בבוקר המשפחות הובלו אל כיכר העיר, שם הועמסו האנשים והמטען שלהם על משאיות שהובילו אותם אל תחנת הרכבת. 131 משפחות משטיפ נכללו במשלוח זה, הן מנו 551 נפש. (י.א. מטקובסקי, תולדות השואה יוגוסלביה-השואה במקדוניה, חלק ד. הוצאת יד ושם ירושלים תש"ן)

קטע קריאה (14)

על נושא השואה הטילו וטו שלה ובעלה ברצו. אצל שניהם בנושא היה דום שתיקה. אבל השתיקה הזו הייתה מטרידה. היא הסתירה כאב, הדחקה ובריחה. "כחובבת מוזיאונים עלה בי אפוא הרעיון לקחת את שלה לביקור במוזיאון השואה יד ושם... הייתה לי תחושה טובה שבסביבה ובאווירה מתאימה נוכל לשוחח והלב ייפתח..." "לא נשאר לי אף אחד. לא הולכת לשם, זה מדכא מידי..." "אולי נמצא שם מידע על קרוב משפחה שנתר. יש הפתעות..." "אוהה... מותק שלי, לא נשאר אף אחד" היא נאנחה בכבדות.

(א. ברוך אלטרץ, שמש מקדונית, עמוד 34)

קטע קריאה (15)

"אנחות שבר קורעות את הלב ממלאות את החדר. חמותי החזקה והאיתנה נשברה לרסיסים. כל גופה רעד. במרכז האולם המוקדש לטרבלניקה לראשונה ראיתי אותה פורצת בבכי, מרוסקת: "פה פה כולם הלכו לי בטרבלניקה הארורה. כל יהודי שטיפ, כל יהודי מקדוניה... איך עשית לי את זה? איפה היית? אתה בכלל קיים? זעקה בקול שבור ורועד... דע לך שאני איתך גמרת. לא שומרת ולא מקיימת מצוות בגלל מה שעשית לי. לקחת את כולם". (שם, עמוד 35)

קטע קריאה (16)

בחודש מאי 2006 נחתה משפחת אלטרץ במקדוניה. בביקור בבית החרושת "מונופול" אליו רוכזו יהודי שטיפ זעקה שלה: "זהו זה! זה המקום!!! היא מזהה מיד "פה במרכז המגרש הזה הייתה רחבת מסדר האסירים ובקצה המגרש-פסי הרכבת... פה הייתי ילדה, פה הורידו אותנו מהרכבות. פה כינסו את היהודים שהגיעו מכל רחבי מקדוניה. פיצלו משפחות, הפרידו בין גברים לנשים... המדרגות הארוכות האלה... אלה חמש המדרגות שבאות אלי בלילה בסיוטים. פה נפרדתי מאמא. פה ראיתי את אמא שלי בפעם האחרונה ומאז... לא." היא אינה יכולה להשלים את המשפט. זעקתה של שלה מהדהדת ביגון קורע לב. זהו אולי הרגע הקשה ביותר שהיה לנו במסע הזה". (שם, עמודים 106-108)

תמונה מספר (11): מחנה הריכוז ברגן בלזן. השלכת הגופות במחנה.

תמונה מספר (12): ברגן בלזן. הניצולים שרים את "התקווה" עם שחרור המחנה.

שאלות והפעלות לקטעים הנלווים לתמונות מספר (11) ו-(12):

1. הביטו בתמונה מספר (11) וקראו את הקטעים הנלווים. חוו דעתכם על אפיון החיים במחנה הריכוז ברגן בלזן.
2. הביטו בתמונה מספר (12). מה מושך את תשומת לבכם בתמונה זאת?
3. אלי, בנה של נינה מנדיל-משולם זזיה, בתו של דוד ראובן, מציינים שהוריהם לא שיתפו אותם בזוועות שעברו בברגן בלזן. קראו את תיאורי ההורים וחוו דעתכם.

קטעי קריאה הנלווים לתמונות (11) ו-(12)

קטע קריאה (17)

"פירור אחד לפה לא יכולתי להכניס. אסור, כי הוא מסתכל שם עם רובה... כשחזרנו עם הקפה הייתה בכניסה לחדר שומרת נאצית. היא בדקה אותי ומצאה שיש לי קולורבי במכנסיים. היא נתנה לי עונש לעלות 10 פעמים להר של סוליות והכלב אחרי. אני כבר הייתי נורא רזה ולא היה לי כוח לרוץ. זה היה עינוי גדול... הכלב נשך אותי והם, הגרמנים, צוחקים ואוכלים סנדביץ' "תשירי לי איזה שיר ביוגוסלבית יהודייה מלוכלכת" אמרו לי הס"ס הקרואטים שהיו שם בברגן בלזן... אמא שלי חלתה בטיפוס, היא כבר נהייתה כמו ילדונת עם 20 ק"ג. היא אמרה לי: "נינה תני לי חתיכת לחם, אני לא רוצה למות, רוצה לראות את השחרור... היא מתה שבועיים לפני השחרור"..."לנו, הילדים, אמא לא ספרה דבר על מה שעברה במחנה הריכוז". אומר אלי משולם, בנה.
(נינה מנדיל משולם, ילידת פרישטינה 1924, מתוך עדות ליד ושם 15.8.2000)

קטע קריאה (18)

"הקיבה הייתה ריקה והראש עסק בדבר אחד: אוכל. כל השאר פרח, נעלם ואיננו. הרעב כבש את האישיות כולה. לא נותר דבר אחר בחיינו... בהתחלה היינו עוקבים בקנאות אחרי שכננו ההולנדים. הם ניסו לשמור על סדר יום קבוע: ארוחת בוקר, צהרים וערב. אצלם חילקו בדקדקנות את הלחם באמצעות קרש קטן. בהגיע השעה, התיישבו ואכלו בצוותא את פיסת הלחם שלהם... הצפיפות גברה והיה צריך להוסיף קומה נוספת שלישית לדרגשי העץ שישנו עליהם. ישנו לחוצים זה אל זה. בלי יכולת להסתובב. כלנו נחלשנו. אנשים החלו לעשות את צרכיהם על הדרגשים. לא היה כוח לרדת מהם... בסוף 1944 הגיע הרעב המוחלט. ועמו השלשולים ומגפת הטיפוס...
קצין הרפואה הבריטי גלין יוז (Glyn Hughes), שהיה בין הראשונים שנכנסו למחנה לאחר ששחרר העיד: "שום תיאור או תמונה לא יוכלו לתאר את הזוועה ששררה שם בחוץ, אך מה שנגלה לעינינו בפנים היה גרוע עוד יותר. ערמות ערמות של גופות היו פזורות על כל רוחב המחנה, במספר עצום מספור..."
(ר. טייטלבאום, כן היה רע לתפארת עמ' 54-59)

קטע קריאה (19)

"אבא שלי, דוד ראובן, נולד בכפר אורלן ליד פרישטינה ב-1930. משפחתו נלקחה לברגן בלזן. כל יום זיכרון לשואה היה דופק עם אגרופיו על ראשו ואומר: "לא רוצה לדבר על זה". עד כשנה שנתיים לפני מותו לא ידענו מה עבר עליו במחנה הריכוז. הוא הדחיק הכל. אנו ילדיו, הרגשנו עד כמה נפשו הייתה פצועה. בגיל 92 פתח את ליבו וסיפר לנו: "אני בברגן בלזן הייתי זה שאסף את הגופות ולקח אותם לבורות הקבורה" ועוד סיפר לנו שנלקח לעבודה ביערות כדי להבעיר אש לשרפת הגופות. הוא ומשפחתו שרדו את הזוועות, אך חזרו שבורים ורצוצים."
(זזיה ארוואץ, בתו של דוד ראובן. הראיון נערך באשדוד, 13.9.22)

שאלות והפעלות לקטע הנלווה לתמונות לתמונות (13), (14) ו-(15):

1. חוו דעתכם על התייצבותם של רופאים יהודים בחזית ההתנגדות לנאצים ועוזריהם.
2. מה היו המניעים שלהם לפעול כרופאים, למרות שלא היו מצוידים באמצעים הנדרשים?
3. מה אתם למדים על הערכים החינוכיים שהוקנו בקוסובו לנוער היהודי?

תמונה מספר (13): ד"ר אלברט יוסיפוביץ' (יליד פרישטינה, 1916) סוף שנות ה-40, מעוטר במדליית השחרור שקיבל בטיראנה, אלבניה ב-1 לאפריל 1947.

ד"ר אלברט יוסיפוביץ' הצטרף כסטודנט לרפואה לשורות הפרטיזנים. בראשית 1943 הצטרף לבריגדה הפרטיזנית האלבנית השביעית. במחצית השנייה של 1944 חזר ליוגוסלביה והצטרף לתפקידים רפואיים ביחידות שונות של צבא יוגוסלביה. זכה לעיטורים אלבניים גבוהים, ביניהם ב-1947 זכה למדליה של גיבור מלחמה אותה קיבל מראש ממשלת אלבניה אנוור הוג'ה. ד"ר יוסיפוביץ' עלה לישראל מסרביה ב-1995. בערוב ימיו, כשהוא חולה ותשוש, זכה בישראל לכבוד המגיע לו.

"גם אני סיימתי רפואה בבלגרד. אבל תמיד ידעתי שלא אהיה רופאה טובה כמו אבי. הוא נתן את כל כולו למקצוע הזה".

(ראיון עם ד"ר רנה יוסיפוביץ' בתו של ד"ר אלברט יוסיפוביץ', נהריה 19.6.2023)

בהכרת הכבוד המצורפת למדליה נכתב:

עיטור הכבוד ניתן לאלברט יוסיפוביץ מטעם בית המחוקקים ונשיא אלבניה, כהוקרה על בחירתו לקחת חלק בשורות הצבא הלאומי לשחרור אלבניה ועל נכונותו לשאת בידיו כלי נשק, עד לשחרור אדמת העם האלבני מכובשיו (מאלבנית לאנגלית: אניס קלמנדי, מאנגלית לעברית: אפרת קדם טהר)

תמונה מספר (14): רות בכר דמירי (ילידת פרישטינה, 1924) - עומדת ראשונה מימין, עם חבריה הפרטיזנים היהודים.

רות הצטרפה לפני המלחמה לנוער הקומוניסטי. לאחר הכיבוש, שימשה כרכזת לקבוצת מחתרת של 15 צעירים יהודים באחד מרובעי פרישטינה. הם ביצעו פעולות חבלה זעירות, סרגו גרביים וסוודרים בעבור הפרטיזנים בהרים והפיצו חומרי תעמולה. בהמשך היא הצטרפה לפרטיזנים. עם הקמת הבריגדה הרביעית של קוסובו, מונתה רות לראש שירותי הרפואה בבריגדה.

ד"ר יוסף ביבס, יליד 1905, פרישטינה. למד רפואה בצרפת. המשפחה עברה למיטרוביצה. ההורים היו סוחרים ידועים ומצליחים ברחבי יוגוסלביה. עם סיום לימודיו הצטרף ד"ר ביבס להוריו והיה לרופא במיטרוביצה. לאחר מכן שרת כרופא צבאי, בצבא המלכותי של יוגוסלביה. ב-1944 הצטרף לפרטיזנים ופעל בשירות הרפואי של היחידות השונות. בין השנים 1948-1955 עבד כרופא בפרישטינה. לאחר מכן עבר לבלגרד ושם נפטר בשנת 1967. אחד משני בניו עלה לישראל.

קטע קריאה הנלווה לתמונות (13,14,15) ולמסמך (1):

כמחצית מכלל הרופאים שפעלו בין השנים 1941-1945 בשורות הפרטיזנים ביוגוסלביה היו יהודים. מעל ל-400 מספרם, ומתוכם היו כ-50 רופאות. בנוסף להם, שירתו בשורות הפרטיזנים גם 140 סטודנטים יהודים לרפואה, 462 חובשות וחובשים וכן רוקחים רבים. הם פעלו תחת אש, עם ציוד מאולתר ובתנאים של רעב ומגפות. חלקם עשו זאת באופן של לוחמה פעילה, עם נשק בידיהם, בתנועות המרד והמחתרות ובשורות הפרטיזנים. 74 רופאים יוגוסלבים יהודים וכן 83 אחיות ו-52 סטודנטים לרפואה נפלו בקרבות אלו. אחרים פעלו בדרכים רבות ושונות שתכליתן- הצלת חיים, זאת מתוך נאמנות מוחלטת לשבועתם כאנשי רפואה. לעיתים קרובות, פעלו תוך סיכון חייהם, ללא אמצעים בסיסיים וכשהם עצמם חולים, תשושים ומזי רעב. הם פעלו לפי צו מצפונם. למרות זאת, פועלם של רופאים יהודים אלו שנספו בשואה נותר עלום.

תמונה מספר (16): פריזרן, ראול טייטלבאום (11) תחת הכיבוש האיטלקי.

תמונה מספר (17) ד"ר יוסף טייטלבאום, יליד 1891, קצין רפואה בצבא היוגוסלבי.

שאלות והפעלות לקטעי הקריאה הנלווים לתמונות מספר (16) ו (17):

1. היעזרו בקטעי קריאה מספרו של ראול טייטלבאום "כן, היה רע לתפארת" ועמדו על השינוי הקיצוני שחל בחיי של ראול- "מילד מפונק הייתי לילד רחוב".
2. מה אתם למדים על החיילים האיטלקים מתוך תיאוריו של טייטלבאום?
3. עמדו על הנוסטלגיה והגעגועים לזיכרונות הטובים מהילדות בפריזרן.
4. התייחסו למשמעותה של הפעילות המחתרתית אליה הצטרף ראול הצעיר בן ה-11.

קטעי קריאה הנלווים לתמונות מספר 16 ו-17

קטע קריאה (20)

"ב-6 באפריל 1941 הגיעה המלחמה לפריזרן. אבי גויס כקצין רפואה ויצא למלחמה... אבי חזר הביתה לפריזרן מוכה ותשוש. האיטלקים היו לאדוני קוסובו, שסופחה לאלבניה ואנחנו, תושבי האזור, היינו לאזרחים אלבניים... בסתיו סגרו את בתי הספר בפני הילדים הסרבים. כולנו גורשנו אז לרחובות. כזו הייתה גם ההשכלה שרכשנו באותה תקופה- חוכמת רחוב. חיי השתנו לחלוטין. מילד מפונק הייתי לילד רחוב".

(ר. טייטלבאום, כן, היה רע לתפארת, עמוד 31)

קטע קריאה (21)

"האיטלקים היו אוהבי חיים. חייכנים, צחקניים ורעשנים. הם מילאו את בתי הקפה והמסעדות בכיכר המרכזית שלנו, שאננים כפי שחיילים כובשים שהוצבו בעיירה שכוחת אל יכולים להיות. אנו, ילדי המלחמה, חיפשנו ובדרך כלל מצאנו אלף דרכים לחלץ מהם פרוטה. בוקר אחד מצאנו – ווסא (Vesa) שהיה אז חברי הטוב ואני, מצלמת אקורדיון ישנה. עיניו של ווסא נצצו, שלי אף יותר. השמשת המצלמה תעניק לנו הזדמנות נהדרת להתפרנס".

(שם, עמ 31-32)

קטע קריאה (22)

"בחודשי הכיבוש הראשונים המשכנו להתגורר בביתנו הנאה ורחב הידיים. החצר הייתה גדולה וססגונית. עצי פרי, שיחים ופרחים. אני זוכר את אמי קוטפת פירות, שזיפים, מבשלת אותם ודוחסת את העיסה לצנצנת גדולה. 'בחורף' אמרה אז 'תהיה לנו ריבת שזיפים נהדרת'. 'עד היום אני חש את טעמה של הריבה ההיא'."

(שם, עמוד 33)

קטע קריאה (23)

"הצבא האיטלקי החרימ את ביתנו. 'יש לכם שבוע לארוז ולעוף מן הדירה' אמרו. אמא שכרה אז נגר סרבי, בחור בן עשרים, איצא נאומוביץ, כדי שיסייע לארוז ולסגור את חפצינו בתוך ארגזי עץ גדולים. נאומוביץ' הלך ובא מביתנו כל אותו שבוע, סייע לארוז את הדברים, להטמינם ולהעבירם לידי ידידנו. איצא, הנגר הסרבי הצעיר גייס אותי אחר כך למחתרת הילדים... איצא נהרג בשנת 1944 בשורות הפרטיזנים."

(שם, עמוד 36)

קטע קריאה (24)

"המחתרת הייתה אז למרכז חיי. הרחיקה אותי מחבריי הקודמים והעניקה לי עיסוקים חדשים. הקבוצה שלנו התמקדה בהטרדת איטלקים שעברו באזור ובזינוב בהם. התמחינו אז בגנבת חלקי נשק שנשמטו בהיסח דעת בבית הקפה בכיכר. חיבלנו בכלי הרכב הצבאיים, פינצ'רנו גלגלים, שברנו שמשות והזלפנו גרגרי חול למכלי הדלק האיטלקים. מחתרת הנוער שלנו התמחתה במעקב אחר תנועות צבא ובאבטחת מפגשי מחתרת".

(שם, עמוד 39)

תמונה מספר (18): משפחת סלמני Selmani, יושב ראשון משמאל- קורטש (Kurtesh) עומד במרכז- הבן חסן (Hasan). קורטש וחסן הצילו את יוסף כהן ומשפחתו. (התמונה בחסות Enis Kekmendi)

שאלות והפעלות לקטעי קריאה הנלווים לתמונות (18) ו-(19):

1. התבוננו בתמונה מספר 18, קראו את קטעי הקריאה הנלווים והשיבו:
(א) מה אתם למדים על המניעים למעשי ההצלה המתוארים בקטעים?
(ב) כיצד מתיישבת ההגדרה של "חסיד אומות העולם" עם המעשים המודגמים בקטעים?
2. מה אתם למדים על החלטות המתקבלות במצבי סכנה, לחץ ומשבר?
3. סכמו במספר משפטים את התנהלותו של העם הקוסוברי בתקופת מלחמת העולם השנייה בקוסובו.

קטע קריאה (25)

המונח "חסיד אומות העולם" נלקח מתוך המסורת היהודית. בספרות חז"ל השתמשו במונח כדי לתאר לא יהודי, אשר בא לעזרתם של יהודים בעת צרה, או מי שמכבדים את שבע מצוות בני נוח, ובהן האיסור על שפיכות דמים. חוק "יד ושם" עשה שימוש במונח קיים וייצק לתוכו משמעות נוספת. החוק הגדיר את חסידי אומות העולם כמי שלא רק שסייעו ליהודים, אלא שתוך כדי כך גם סיכנו את חייהם. תנאי זה הפך להיות קריטריון בסיסי להענקת התואר. מתוך אתר "יד ושם".

קטע קריאה (26)

ישה אלטרץ נמנה על קבוצת היהודים שרוכזו בבית הסוהר בפרישטינה. הוא עזב את בלגרד עם משפחתו והגיע לקרויה (Kruje) שבאלבניה. כשנודע שכוחות גרמניים עומדים לקחת את הגברים היהודים מפרישטינה, התרחשה פעולה מופלאה, עליה סיפר אלטרץ: רופא מקומי בשם ד"ר ספירו ליטו, שניהל את בית החולים העירוני בפרישטינה, פינה את החולים מאחת המחלקות והעבירם לאחרות. במחלקה שהתרוקנה מחולים, הסתיר יהודים רבים. הוא הכין עלונים שהזהירו מפני התפשטות מגפה מידבקת ותלה אותם ברחבי העיר ובכניסה למחלקה שבה הוסתרו היהודים. כשהגיעו הגרמנים לבית החולים וערכו בו חיפוש אחר יהודים, הם נמנעו מלהיכנס למחלקת המחלות המדבקות לכאורה.

קטע קריאה (27)

בשנת 1941, הצטרפו בני הזוג בלאגויה ויפה אצ'וויץ' (לבית בכר) לפרטיזנים. הם הפקידו את בתם אסתר, שהייתה אז בת ששה חודשים, אצל אימה של יפה אסתר בכר, שהתגוררה בקוסובסקה מיטרוביצ'ה. בשנת 1942, עצרו הגרמנים את כל יהודי האזור וכלאו אותם במחנה ריכוז בעיר. הייריה אימרי-מיכליץ' (Hajrija Imeri Mihaljic) הייתה צועניה שהתגוררה קרוב לפרישטינה ומאז נעוריה עבדה בביתה של אסתר בכר. הייריה גילתה אהדה כלפי התינוקת וסבתה ועל כן, הלכה עם ילדיה למחנה שבו נכלאו היהודים כדי לבקרן. היא הצליחה להערים על השומרים ופגשה את בכר ונכדתה התינוקת. בפגישה קצרה זו מסרה הסבתא להייריה את אסתר התינוקת ואמרה לה שאם אחד או אחת מבני המשפחה ישרדו, עליה להתחייב למסור לה או לו את אסתר. אך מנגד, אם איש לא יישאר בחיים, אז על הייריה לגדל את אסתר כילדתה. הייריה אימרי-מיכליץ' הצליחה להוציא את אסתר מהמחנה בשאתה אותה בזרועותיה, לצד ילדיה. יחד הלכו כברת דרך, עד שהגיעו לכפר של הצוענייה. מייד כשעלה בידה, הלבישה הייריה את אסתר בבגדי צוענים, כמו שאר התינוקות בכפר. שמה של אסתר שונה ל"מיריאדיה" כדי להתאים את חזותה והתנהגותה לצוענים. רוב בני הכפר לא ידעו שהיא בעצם יהודייה. כעבור שנים ארוכות סיפרה אסתר שאהבה מאד את הייריה שהייתה לה לאם, כי כל בני משפחתה נספו. לאחר המלחמה, בעקבות הלשנת שכן בכפר, הגיעו נציגי הקהילה היהודית מפרישטינה, לקחו עימם את אסתר והודו למצילתה. כעבור זמן קצר היא הועברה לבית היתומים היהודי בבלגרד. הייריה אימרי-מיכליץ' הוכרה ע"י "יד ושם" כחסידת אומות העולם.

קטע קריאה (28)

"במיטרוביצה עירי, היתה משפחת סלמני (Selmani) הם היו אלבנים שחיו במיטרוביצה ובזכותם אנו חיים. קורטש ראש המשפחה, היה איש קשה יום. בעל חנות לפרסות סוסים שהוא פירזל אותם. היו בבעלותו שלוש כרכרות רתומות לסוסים. אבי ידע מתי החגים שלהם והיה מזמין את קורטש לחנות הבדים שלו כדי שיבחר בדים. "אין לי כסף לשלם לך" אמר "יהיה לך תשלם, אם לא אז אלוהים ייתן לנו, תיקח!" הוא אהב את אבא משהו. אשתו של קורטש תפרה מהבדים בגדים לילדיהם. לקורטש אבא נתן חליפות, גרביים הכל ללא תמורה. אבי זכרנו לברכה היה בן אדם שהוא תמיד עושה "שלח לחמך על פני המים". כאשר הגיעו חיילי האס אס לביתנו, הגיע עמם משתף פעולה אלבני מקומי, ששמו ג'פר דבה. הוא אחד מאלו שמסרו לגרמנים את שמות היהודים. אנו ישבנו במטבח רועדים מפחד כאשר החבורה נכנסה. הם שאלו על בני משפחת כהן, נענו בשלילה והסתלקו. מישהו מאנשיו של דבה אמר לו לא להכניס את אבא ובני משפחתו לרשימה. כשהם הסתלקו הופיע קורטש עם הכרכרה שלו וביקש מאבי לקחת חפצים לדרך ולקח אותנו לביתו. קורטש אמר לבנו חסן "תרתום עגלה עם שני סוסים. תקח עוד שני סוסים מאחור ותיקח את יצחק (אבי יוסף) עם חפציו ותעביר אותו את הגבול לפרישטינה (שם היו אותה עת האיטלקים). אם תחסר שיערה מראשו אני עושה ממך חתיכות. הבן כמסורת קוד "הבסה" נישק את אביו נתן לו יד ואמר: "קודם אני אמות, אח"כ הוא ימות" הגענו לתחנת הרכבת ומשם עלינו לרכבת לפרישטינה. בעיר זו גר אח של אמי".

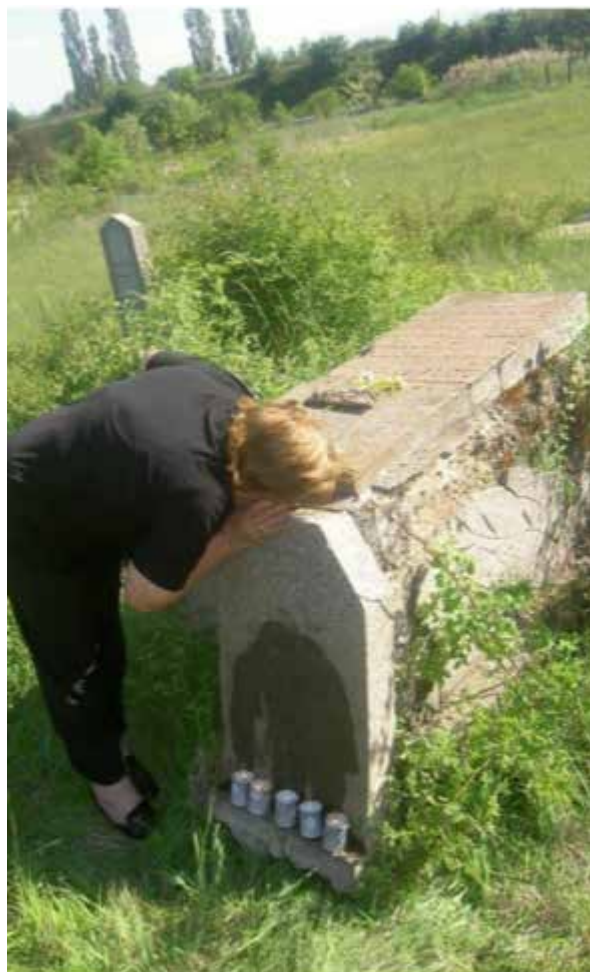
(יוסף כהן, יליד מיטרוביצה 1932, עדות ליד ושם ב-7.5.2000)

א1. בלה ציון כהן ילידת שטיפ מקדוניה, 1921. (בתמונה: לאחר נישואיה עם דוד כהן מפרישטינה).
בינואר 1944 התאבדה, זמן קצר לפני כניסת הנאצים לעיר ופינוי היהודים.

1. ב. פרישטינה 2006 בית הקברות היהודי.
שלה מבכה את מות אחותה בלה לאחר 62 שנים שנפרדו.

2: ג'קוביצה: הכפר בו הוסתרה שלה.

3: פרישטינה 1939, משפחת אושרוביץ.

אבי המשפחה אשר אושרוביץ - יושב ראש קן השומר הצעיר ומכובד בקהילה היהודית. יושב בשורה האמצעית ראשון מימין. מאחוריו עומד שלישי מימין בנו דוד.

4: ברגן בלזן יום השחרור 15.4.1945.

5: קוסובו, פרטיזניות יהודיות. עומדת ראשונה מימין רות אהרונביץ' דמירי.

6: פרישטינה, 1930, אפיית מצות לפסח בחצר משפחת נבון-ברוך.

7: בכניסה לנמל חיפה, 1948. האוניה קפאלוס 1948, Kefalos ונציה בן אריה שורה 2 מלמטה קיצונית מימין.

8: מיטרוביצ'ה, בית המסחר לטקסטיל של משפחת אדיג'ס (מאוסף קלמנדי).

